

Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2)

3. Področja prikrite dejavnosti delavcev v družbenem sektorju

3.1. Značilnost sive ekonomije je *velika pestrost dejavnosti in izrazita prilagodljivost prebivalstva v uvajanju novih oblik*, saj se ravnajo neposredno po dejanskih potrebah. Za prikrito dejavnost je značilno:

a) da delajo delavci v sivi ekonomiji sorazmerno intenzivno in učinkovito, saj sami organizirajo svoje delo, tudi zaslužek je običajno neposredno vezan na delovni učinek,

b) delavci opravljajo tiste dejavnosti, ki ustrezajo potrebam gospodinjestev, pri čemer jih trg, čeprav pogosto nelegalen, učinkovito usmerja; prisoten je interes za čim nižje stroške, tudi z nabavo orodij in materialov v okvirih sive ekonomije, z izogibanjem plačilu davkov in prispevkov,

c) vrsta dejavnosti se osredotoča na področja, kjer obstaja v uradnem gospodarstvu pomanjkanje dobrin in storitev, kjer ni izrazite konkurence, zato se pojavlja krajevno omejeni monopolni položaj, ki omogoča sorazmerno visoke zaslužke.

Pogostnost opravljanja posameznih oblik dejavnosti sive ekonomije med delavci in delavkami, zaposlenimi v slovenskih podjetjih, v letu 1988 (podatki so v % anketiranih podjetij)

Oblika dejavnosti v sivi ekonomiji	a) delavci				b) delavke			
	odgovorili	dosti	malo	nič	odgovorili	dosti	malo	nič
A. GRADNJA IN VZDRŽEVANJE STANOVANJ								
Instalacijska dela (elektrika, voda)	155	21,3	65,2	13,5	135	–	0,7	99,3
Zidarska dela	151	23,8	57,0	19,2	133	–	4,5	95,5
Pleskarska in soboslikarska dela	149	12,8	53,7	33,6	134	0,7	9,0	90,3
Tesarska in mizarska dela	156	17,9	53,2	28,8	135	–	3,7	96,3
Storitve pri selitvah in montaži pohištva	149	4,0	30,9	65,1	133	–	1,5	98,8
Druga popravila in vzdrževanje stanovanj, hiš	152	19,7	59,9	20,4	134	1,5	16,4	82,1
Druga gradbena dela	151	15,9	51,7	32,5	133	–	6,8	93,2
B. RAZNA POPRAVILA STROJEV								
Popravila in vzdrževanje avtomobilov	155	19,4	68,4	12,3	135	–	–	100,0
Popravila gospodinjskih aparatov	150	6,0	54,7	39,3	134	–	1,5	98,5
Popravila TV in drugih aparatov	148	5,4	34,5	60,1	133	–	1,5	98,5
C. KMETIJSKA OPRAVILA								
Obdelovanje večjih polj, kmetij	160	45,0	46,3	8,8	142	27,5	54,9	17,6
Vrtnarjenje	157	51,0	35,0	14,0	143	63,6	29,4	7,0
Reja živine (od perutnine do govedi)	155	31,6	58,1	10,3	139	22,3	62,6	15,1
Ribolov v večjem obsegu	147	1,4	4,8	93,9	136	0,7	–	99,3
Nabiranje gozdnih sadežev in zelišč	145	13,1	42,8	44,1	134	16,4	48,5	35,1
Nedovoljena sečnja lesa	146	2,1	40,4	57,5	132	–	2,3	97,7
Opravljanje storitev s kmetijskimi stroji	148	4,1	54,7	41,2	134	0,7	4,5	94,8

Oblika dejavnosti v sivi ekonomiji	a) delavci				b) delavke			
	odgovorili	dosti	malo	nič	odgovorili	dosti	malo	nič
D. ZASLUŽKI V PREVOZU IN TRGOVINSKI DEJAVNOSTI								
Neregistrirane prevozne storitve								
(tovor, taksi)	149	2,0	27,5	70,5	135	-	0,7	99,3
Goljufanje kupcev pri tehtanju v trgovini	145	0,7	4,8	94,5	132	0,8	5,3	93,9
Prodaja deficitarnega blaga								
»pod pultom«	146	2,7	8,2	89,0	133	2,3	6,8	91,0
Žganjekuha, prodaja alkohola »na črno«	149	5,4	55,7	38,9	134	0,7	16,4	82,8
E. STROKOVNE, ADMINISTRATIVNE IN INTELEKTUALNE STORITVE								
Tipkanje in druga								
administrativna dela	146	-	8,9	91,1	142	1,4	58,5	40,1
Opravljanje računovodskih storitev	146	0,7	23,3	76,0	139	1,4	41,0	57,6
Izdelava računalniških programov	147	0,7	34,0	65,3	134	-	8,2	91,8
Izdelava investicijskih projektov	147	2,0	20,4	77,6	134	-	8,2	91,8
Razne strokovne svetovalne storitve	147	2,0	34,0	63,9	134	-	12,7	87,3
Druge honorarne strokovne storitve	145	0,7	42,8	56,6	133	-	27,8	72,2
F. POMOČ PRI GOSPODINJSKIH DELIH								
Čiščenje in pospravljanje								
tujih stanovanj	142	0,7	4,2	95,1	134	0,7	32,1	67,2
Čuvanje drugih otrok	142	-	3,5	96,5	135	3,7	36,3	60,0
Zdravstvena nega in pomoč bolnikom	142	-	2,8	97,2	133	-	12,0	88,0
G. STORITVE V ZDRAVSTVU, KULTURI IN ŠPORTU								
Opravljanje »črne«								
zobozdravstvene prakse	147	1,4	2,7	95,9	136	0,7	2,2	97,1
Storitve alternativne medicine	145	0,7	5,5	93,8	134	0,7	3,0	96,3
Inštruiranje dijakov in študentov	145	-	25,5	74,5	134	-	20,1	79,9
Pouk glasbe in tujih jezikov	145	-	4,1	95,9	134	-	9,7	90,3
Pouk in vadba športa								
(tenis, smučanje)	147	-	37,4	62,6	135	-	9,6	90,4
H. PROIZVODNJA DRUGIH DOBRIN								
Šivanje in pletenje izdelkov								
za prodajo	147	0,7	8,2	91,2	141	7,1	60,3	32,6
Izdelki domače umetne obrti								
za prodajo	146	0,7	18,5	80,8	136	2,2	28,7	69,1
Umetniška dela za prodajo								
(slike itd.)	145	0,7	21,4	77,9	134	-	6,7	93,3
I. STANOVANJSKO PODROČJE								
Oddajanje dela stanovanja								
v podnajem	147	2,0	46,3	51,7	135	3,0	43,7	53,3
Oddajanje sob domačim								
in tujim turistom	146	1,4	20,5	78,1	135	1,5	20,0	78,5
J. NELEGALNA, NEZAKONITA DEJAVNOST								
Oderuško posojanje denarja								
Preprodaja konvertibilne valute	144	-	9,0	91,0	133	-	3,0	97,0
Preprodaja videokaset,								
tehničnega blaga	145	2,1	25,5	72,4	133	0,8	12,8	86,5
Druge oblike preprodaje								
(zemlja, hiše)	143	0,7	18,2	81,1	132	-	9,8	90,2
Tihotapljenje (kava, jeans, tehnika)	145	2,1	40,7	57,2	133	0,8	31,6	67,7
Prejemanje napitnin, »plavih kuvert«	146	3,4	16,4	80,1	134	2,2	10,4	87,3
Prostituiranje	142	-	1,4	98,6	133	-	6,8	93,2
K. DRUGE OBLIKE SIVE EKONOMIJE*								
	142	4,2	12,0	83,8	133	2,3	7,5	90,2

* V druge oblike sive ekonomije so v anketiranih podjetjih uvrstili: gradbeni nadzor, samogradnja, ključavničarska dela, montaža stikal in TV anten, popoldansko delo pri kmetih, čebelarstvo, pripravljanje drv, gozdarska dela, prodaja sadja, goljufanje pri preprodajanju, predelava odpadnih surovin, izdelava rezervnih delov, tiskarska dela, igranje v zabavnoglasbenih ansamblih, frizerska dela, čevljarstvo, sestavljanje izdelkov podjetja na domu, priložnostna dela v Italiji (pospravljanje, prodajanje, obiranje pridelkov).

3.2. V anketi smo za daljši spisek prikritih dejavnosti spraševali, ali jih opravljajo delavci oziroma delavke v posameznem podjetju dosti, malo ali nič. Podatki v tabeli kažejo intenzivnost opravljanja posamezne prikrite dejavnosti. Upoštevati moramo, da gre za *dejavnost delavcev, zaposlenih v družbenem sektorju*, kajti struktura dejavnosti kmečkih gospodinjstev, drugih delavcev v zasebnem sektorju ter nezaposlenih in upokojenecv je nedvomno drugačna, vendar pa so zaposleni v družbenem sektorju najpomembnejši del aktivnega prebivalstva v Sloveniji. Za sivo ekonomijo so značilne naslednje dejavnosti:

1. *gradnja in vzdrževanje stanovanj*, kjer se pojavlja »fuš« predvsem pri gradnji zasebnih hiš, vikendov, pa tudi pri kasnejšem opremljanju, vzdrževanju ali prenovi stanovanj ter pri selitvah.¹⁸ Pri tovrstni dejavnosti sodelujejo moški, zlasti pri zidarskih, tesarskih in instalacijskih delih ter drugih popravilih in vzdrževanju, ženske se s tem kot s pridobitno dejavnostjo (izven lastnega doma) ukvarjajo v zanemarljivem obsegu.

2. zelo pomembna so *popravila gospodinjskih aparatov in avtomobilov*, kjer je uradni servisni sektor očitno sorazmerno drag, počasen, kakovost je nezanesljiva.¹⁹ Seveda zahtevajo ta opravila ustrezno strokovno znanje in tehnično opremo, zato je to pogosto področje dela delavcev, ki so sicer zaposleni v družbenih servisnih organizacijah. Značilno je, da so tudi ta dela domena moških, ženske se s tem praktično ne ukvarjajo.

3. največji del prebivalstva se ukvarja s *kmetijskimi deli*, pri katerih je sicer težko razlikovati pridobitno in samooskrbno dejavnost.²⁰ Ob visoki stopnji urbanizacije je delež delavcev, ki se ukvarjajo s kmetijstvom, presenetljivo visok za Slovenijo.²¹ Največ se jih ukvarja z vrtnarjenjem, kjer ženske po angažiranju celo presegajo moške, veliko je tudi obdelovanja večjih polj, kmetij ter živinoreje. Pogosto je nabiranje gozdnih sadežev in zelišč, medtem ko sta izrazito pridobitni dejavnosti, nedovoljena sečnja lesa in opravljanje storitev s kmetijskimi stroji, sicer dokaj pogosti (tega je dosti več pri kmečkem prebivalstvu), vendar se omeujeta na moške.

4. z vidika odnosov v družbi, zlasti poslovne morale in spoštovanja predpisov, je zanimiva *dejavnost neregistriranega prevoza ter okoriščanja v trgovinski dejavnosti*, kjer sem uvrstil goljufanje kupcev pri tehtanju (goljufa se lahko tudi pri kakovosti) in prodajo deficitarnega blaga »pod pultom«, zanimiva pa je tudi domača žganjekuha in prodaja alkoholnih pijač »na črno«²².

5. posamezne skupine prebivalstva se precej ukvarjajo s *strokovnimi, administrativnimi in intelektualnimi storitvami* izven rednega delavnika, pri čemer je ob vse večjem pomenu teh storitev v sodobnem gospodarstvu precejšnje tudi povpraševanje. Nekatere storitve zahtevajo specializirano strokovno znanje, zato se z nji-

¹⁸ Zelo obsežna je ta dejavnost na Madžarskem, kjer letno »v fušu« zgradijo 40.000 stanovanj, kar bi sicer zaposlilo 120.000 gradbenih delavcev. O'Hearn (1980, str. 225-6) navaja velik obseg popravil in vzdrževanja stanovanj v ZSSR. I. Bičanić (1987, str. 331) opozarja na sivo ekonomijo tako v pridobivanju gradbenih dovoljenj kot pri gradnji, kjer privatniki zaposlujejo neprijavljene delavce.

¹⁹ Ta sektor je tipičen za socialistične države. V ZSSR je pomemben del sive ekonomije preskrba rezervnih delov za popravila (M. Glas, 1988, str. 86). V Madžarski napitnine TV serviserjem in avtomehaničarjem presegajo siceršnji redni dohodek serviserjev (podatki P. Buza, nav. po M. Glas, 1988, str. 93).

²⁰ Tudi ta dejavnost je tipična za socialistične države in znane ohišnice.

²¹ I. Bičanić (1987, str. 328) pojasnjuje velik obseg sive ekonomije v pridelavi hrane z ravnijo razvitosti Jugoslavije in sorazmerno številnim kmečkim prebivalstvom, s skupino mešanih gospodinjstev, s pristranim odnosom ekonomske politike do zasebnega kmetijstva, kar povzroča omejitve v kmetijski produkciji in slabšo preskrbo, stoletno tradicijo sodelovanja kmetov v obdelovanju zemlje, itd.

²² Na tem področju je veliko izkušenj s podzemnim gospodarstvom iz časov prohibicije v ZDA ter iz obsežne trgovine s »samogonom« v ZSSR, zlasti po protialkoholni kampanji Gorbačova (glej V. G. Treml, 1975, M. Glas, 1988, str. 87-89).

mi ukvarjajo le ustrezne skupine delavcev, druge so enostavnejše. Ker primanjkuje majhnih strokovnih, svetovalnih institucij, se je zelo razvila siva ekonomija, značilne pa so velike razlike po spolu. Podobna je skupina *storitev v zdravstvu, kulturi in športu*, kjer se z rastjo življenjske ravni, z uveljavljanjem novih načinov življenja in prostega časa ter s krizo družbenih dejavnosti širijo možnosti sive ekonomije. Seveda so storitve v zdravstvu omejene na ozek krog specialistov, bolj množična je športna vadba in inštruiranje. Te storitve se pojavljajo v sivi ekonomiji predvsem zaradi nesmotrnega omejevanja zasebne dejavnosti in premajhne ter neučinkovite mreže institucij, tudi zaradi razlik v ceni, so pa povezane s civilizacijskimi trendi, ki se jim uradna dejavnost prepočasi prilagaja.

6. tradicionalne pomoči pri gospodinjskih delih je pravzaprav malo, več je tega pri posebni skupini starejšega, upokojenega prebivalstva, seveda pa se s tem ukvarjajo predvsem ženske, tako s čuvanjem otrok kot z gospodinjskimi deli.

7. zanimivo in finančno donosno je *stanovanjsko področje*, ker je za socialistične države tipičen primanjkljaj stanovanj ob nesmotrni stanovanjski politiki²³. V anketi je zlasti pogosto oddajanje sob v podnajem, tudi zaradi velike notranje migracije in nerešenih problemov bivanja dijakov in študentov, donosna pa je turistična dejavnost, ki je seveda omejena na turistične obmorske in zimskošportne centre²⁴. Ta del sive ekonomije ima izrazito negativen socialni in moralni prizvok, močan demonstracijski učinek neupravičenega bogatenja z oddajanjem dela družbenih stanovanj in izkoriščanja stanovanjske stiske.

8. v gospodinjskih *proizvajajo razne dobrine*, zlasti na področju šivanja in pletenja (ženske), izdelave predmetov domače ali umetne obrti in tudi umetniška dela, čeprav to področje še ni izkoristilo dejansko velikih možnosti.

9. za razmere v naši družbi je izredno zanimivo *področje nelegalnih, nezakonitih dejavnosti*, ki po strogi konvenciji o ustvarjanju vrednosti sicer ne bi štel, je pa pomembna ilustracija gospodarskih, socialnih in moralnih družbenih razmer ter iznajdljivosti prebivalstva v reševanju stvarnih težav. V anketo sem uvrstil nekaj tipičnih primerov in ocene obsega tovrstnih dejavnosti so glede na njeno nelegalnost takšne, da jasno kažejo na obseg rušenja pravnih norm v naši družbi. Izredno razširjena je preprodaja konvertibilnih valut, v katero je prebivalstvo dejansko ekonomsko prisiljeno zaradi ohranjanja kupne moči prihrankov ter možnosti potovanja in nakupov v tujini, družba pa je praviloma tolerantna, z občasnimi reagiranj. Pravi »narodni šport« je tihotapljenje nekaterih deficitarnih dobrin (kava), tehničnih aparatov in njihova preprodaja, pri čemer so pri večjem obsegu aktivni delavci prevoznških podjetij, pri tihotapljenju za lastne potrebe pa skoraj ni izjem. Dosti je primerov prejemanja napitnin in »plavih kuvert« pri nekaterih dejavnostih, tudi prave korupcije. Manj je oderuškega posojanja denarja, med ostalim kriminalom pa sem uvrstil le prostituiranje, ne pa tudi ilegalnih iger na srečo ter preprodaje mamil, kar po podatkih črne kronike tudi obstaja, vendar je tega manj kot v mnogih razvitih državah, npr. v ZDA.

Siva ekonomija se pojavlja še na nekaterih področjih, ki niso vključena

²³ Bičanić (1988, str. 172) upravičeno pravi, da so stanovanja dober primer za to, kako nastaja neuradni del gospodarstva tam, kjer neustrezna politika prepreči uradnemu, da bi dobro opravil nalogo.

²⁴ Prav na stanovanjskem področju srečamo pomembne primere sive ekonomije v časopisih, s podatki o odruških najemninah stanovanj zlasti za družine, o zaslužkih pri oddajanju družbenih stanovanj tujcem, cene ilegalnega bivanja v študentskih domovih, neprijavljanje domačih in tujih turistov – »sorodnikov«, itd.

v anketo, zlasti nekatere osebne storitve (frizerji, kozmetiki), lahko bi bolj podrobno razčlenili gradbena in kmetijska opravila, vendar je za tovrstno anketo že sedanja razčlenitev dovolj podrobna, z večjo podrobnostjo bi se povečala nezanesljivost ocen. Poudariti velja:

1. da gre za zelo raznovrstne dejavnosti v sivi ekonomiji, ki posegajo na vsa področja dejavnosti in potreb gospodinjev; v anketo sem vključil 47 oblik, kadrovski strokovnjaki so pripisali še 18 drugih opravil, ki pa se pojavljajo z zelo različno intenzivnostjo.

2. najbolj množične so tiste oblike, ki so povezane z neposrednimi življenjskimi potrebami prebivalstva in ne zahtevajo posebnih strokovnih znanj: gre za tradicionalne dejavnosti (kmetijstvo, obrtniške storitve) ter za probleme neustrezne strukture uradnega gospodarstva (gradbena dela, storitve), za njegovo izrazito neprilagodljivost in sorazmerno visoke cene, pa tudi za nove civilizacijske težnje²⁵.

3. izrazite so razlike v vrstah in obsegu prikrite dejavnosti po spolu, saj so mnoge dejavnosti domena moških, manj je izrazito ženskih dejavnosti. Kot pridobitna dejavnost je siva ekonomija v večji meri predmet angažiranja moških, ki prevladujejo pri opravilih, ki so fizično zahtevnejša, zahtevajo več odsotnosti z doma, so strokovno ožje specializirana ali povezana z večjim rizikom (pollegalne dejavnosti). Ženske so bolj angažirane pri opravilih, ki predstavljajo nadaljevanje siceršnjega dela v družini oziroma gospodinjstvu, kar pogloblja značilno delitev dela po spolu tudi v okviru prikrite dejavnosti.

4. Obseg dejavnosti v sivi ekonomiji

4.1. Pomen sive ekonomije je povezan predvsem z njenim učinkom na delovno angažiranje in zaslužek prebivalstva ter z vplivom na obnašanje delavcev v redni gospodarski dejavnosti. V naši anketi nismo mogli zbrati objektivnih podatkov o tem, koliko časa so delavci dnevno (tedensko) aktivni v sivi ekonomiji, ker je možno zbrati takšne podatke le z anketo o porabi časa med delavci samimi. V anketiranih podjetjih pa so navedli, kolikšen delež delavcev/delavk se dokaj redno, namenoma, z jasno pridobitno usmeritvijo ukvarja s prikrito dejavnostjo.

Delež delavcev/delavk, ki se ukvarjajo s prikrito dejavnostjo (v % zaposlenih)	delavci	delavke
do 10% zaposlenih	12,6	34,0
10–20% zaposlenih	15,8	20,0
20–40% zaposlenih	21,5	16,0
40–60% zaposlenih	24,1	12,0
nad 60% zaposlenih	25,9	18,0
Povprečni delež aktivnih v sivi ekonomiji	43,7	32,6
Mediana deleža aktivnih v sivi ekonomiji	42,5	20,0
Podatke je navedlo podjetij	158	150

Občasno, bolj ali manj slučajno se s sivo ekonomijo sreča večina delavcev, tudi

²⁵ Za razvoj sive ekonomije bi lahko postavili dvoje tez, ki sta se potrdili v anketi: 1. razvoj prikrite dejavnosti izvira iz pomanjkanja določene proizvodnje dobrin in zlasti obrtniških storitev, ki so zelo pomembne za vsakdanje življenje, uradno gospodarstvo pa jih zanemara, 2. vse bolj so problem v naši družbi previsoke cene storitev v uradnem družbenem ali zasebnem sektorju ob padcu kupne moči prebivalstva, zato sprejema prebivalstvo tudi nelegalne, čeprav manj kakovostne storitve prikrite dejavnosti.

v anketiranih podjetjih je bil ocenjen delež delavcev, ki se ukvarjajo s sivo ekonomijo, na 1–99%, tako za moške kot ženske. Ocena deleža aktivnih v sivi ekonomiji je sorazmerno visoka, v povprečju 43,7% delavcev in 32,6% delavk, kar kaže na značilno razliko v angažiranju po spolu²⁶. Siva ekonomija kot pridobitna dejavnost je tako bolj področje dela moških, sociološke raziskave pa potrjujejo, da ženskam v večji meri ostaja gospodinjsko delo kot neplačana dejavnost ter druge dejavnosti, ki se uvrščajo v samooskrbno gospodarstvo.

4.2. Predpostavljamo lahko, da je aktivnost v sivi ekonomiji, ki pogosto zahteva ustrezna praktična strokovna ali celo specializirana dela, različno razširjena med posameznimi skupinami delavcev. Siva ekonomija je hkrati dejavnost, v kateri trg, čeprav prikrit, »črni« trg, deluje. Vprašanje je, od česa je odvisno dejansko vključevanje in zaslužek posameznikov v sivi ekonomiji. Po oceni kadrovskih strokovnjakov so najpomembnejše možnosti za prikrto delo, torej potrebe po določenih storitvah v okolju, pomanjkanje obrtnikov in zato povpraševanje po »fušu«, sledi znanje za opravljanje takšnega dela, usposobljenost in izkušnje²⁷, šele na tretjem mestu so potrebe po dodatnih sredstvih in s tem pripravljenost na prikrto delo zaradi nuje.

Delavce smo po poklicnih znanjih in položaju v proizvodnji razvrstili v 6 skupin in anketirali kadrovske strokovnjake, kakšen je vrstni red vključenosti teh skupin v sivo ekonomijo (določili so za vsako skupino rang 1–6 glede na zaslužek v sivi ekonomiji).

Skupine zaposlenih po poklicnih znanjih in položaju v podjetju	Rang	Razvrstitev po rangih (%)					
		1	2	3	4	5	6
KV in VKV proizvodni delavci	1	51	39	8	1	1	–
Delavci pri vzdrževanju, servisu	2	38	33	24	4	1	1
NKV in PKV proizvodni delavci	3	6	22	50	15	6	1
Strokovnjaki	4	4	4	16	45	26	4
Pisarniški delavci	5	1	–	3	31	45	21
Vodstveni in vodilni delavci	6	–	2	–	4	20	74

Tabela jasno kaže, da je za sivo ekonomijo potrebno praktično strokovno znanje, zlasti za najbolj množične oblike (gradnja, kmetijstvo, storitve), po drugi strani pa tudi čas. Oboje imajo predvsem delavci v proizvodnji in vzdrževanju, katerih delavnik je čvrsto določen²⁸. Strokovnjaki imajo manj časa, tudi manjše potrebe po dodatnem zaslužku, pisarniški delavci nimajo potrebnih znanj, vodilnim delavcem predvsem manjka čas, vrsta oblik sive ekonomije tudi ne ustreza njihovemu družbenemu statusu, zato se z njo ne ukvarjajo.

4.3. Kolikšen je materialni učinek prikrte dejavnosti? Praviloma se pri sivi

²⁶ Za 147 podjetij z oceno za moške in ženske se je pokazalo, da se le v 8,8% podjetij ženske bolj angažirajo v sivi ekonomiji, v 12,4% gre za približno enak delež (razlika ne presega 5% ocene deleža za moške), v 68,8% podjetij se moški bolj angažirajo v prikriti pridobitni dejavnosti.

²⁷ Na vprašanje, ali imajo njihovi delavci strokovna znanja, primerna za sivo ekonomijo, so v 20,2% podjetij menili, da imajo povsem primerna znanja, v 77,4% naj bi nekatere skupine delavcev imele takšna znanja, v 2,4% podjetij pa so menili, da delavci nimajo ustreznih znanj. Z vidika znanja so možnosti delavcev vsekakor različne za različne poklicne skupine.

²⁸ Prav zato so mnoga podjetja predlagala prehod na »evropski« delavnik, ki naj bi bistveno zožil možnosti za sivo ekonomijo, a temu mnogi delci nasprotujejo, saj bi jim omejilo možnosti zaslužka in višje življenjske ravni.

ekonomiji računa s plačilom v gotovini, možne so tudi protistoritve, naturalno plačilo (v kmetijstvu)²⁹, kar seveda lahko izrazimo v denarnem ekvivalentu. V anketi smo spraševali o deležu zaslužka v sivi ekonomiji v primerjavi z rednim osebnim dohodkom (oziroma deležem v družinskem proračunu) kot referenčno kategorijo. V makroekonomskih ocenah obsega sive ekonomije je praviloma referenčna kategorija sicer registrirani družbeni produkt, ki pa v anketni oceni ni posebno smiselno, saj je z vidika blaginjskega učinka enostavnejša primerjava z rednim osebnim dohodkom, ki se tudi sicer pojavlja kot motiv delavcev.

V anketi lahko pričakujemo precejšnjo negotovost in subjektivnost v oceni, saj gre za prikrito dejavnost, o kateri obstajajo le posamezne informacije, delavci se različno angažirajo, kar je odvisno tudi od okolja, zato je težko oceniti povprečni delež zaslužka. Dejavnosti sive ekonomije so različno donosne, ponekod so možni znatni denarni zaslužki, drugje gre le za skromne prejemke; tudi cene storitev se zelo razlikujejo, vprašanje je, ali znajo anketiranci objektivno ovrednotiti naturalne koristi, ali razlikujejo bruto in neto zaslužek, itd. Zato lahko pričakujemo, a) da številni anketiranci ne bodo odgovorili, ker dejansko ne poznajo zaslužkov ali nočejo navesti podatka, b) da bo razpon ocen nerealno velik, pri čemer so ekstremne ocene nedvomno subjektivne, arbitrarne in c) da je zanesljivost ocene negotova, možna je pristranost zaradi prikrievanja podatkov ali pretirane ocene zaradi demonstracijskega učinka posameznih primerov zaslužkov.

Metodološko sem skušal omiliti našete probleme tako, da sem anketirane kadrovske strokovnjake vprašal po obsegu zaslužkov delavcev iz sive ekonomije na dva načina, in sicer a) najprej naj bi navedli, kolikšen je povprečni obseg zaslužka v sivi ekonomiji v družinskem proračunu (točkovna ocena), b) v drugem delu ankete pa naj bi navedli, kolikšen je obseg zaslužka za tri skupine gospodinjstev: za 10% gospodinjstev, ki se največ ukvarjajo s sivo ekonomijo, za naslednjih 40% gospodinjstev, ki so že manj aktivna, ter za preostalih 50%, ki se najmanj ukvarjajo s sivo ekonomijo. Iz teh treh ocen lahko potem izračunamo (agregatno) oceno, ki jo primerjamo s točkovno oceno. Rezultati ankete so v tabeli, s primerjavo ocen pa sem ugotovil naslednje značilnosti ocenjevanja:

a) anketirancem je težje navesti točkovno oceno (ni odgovorilo 20,2% podjetij), lažje ocenijo strukturno razčlenjen pojav (ni odgovorilo 8,7% podjetij), čeprav to še ne pojasnjuje zanesljivo tudi razlike v kakovosti ocen;

b) da so v ocenah velike razlike med podjetji; del razlik je nedvomno objektivne narave, saj gre za različne razmere v kolektivih pri osebnih dohodkih, organizaciji dela, družbenem standardu, kvalificiranosti delavcev, razlike so tudi v širšem okolju podjetij, vendar je razpon v točkovni oceni, kjer so anketiranci navedli od 3 do 200% zaslužek glede na redni osebni dohodek, nedvomno pretiran;

c) razlika med točkovno in agregatno oceno je precejšnja, kar kaže na negotovost pri ocenjevanju, saj bi morali biti oceni teoretično približno enaki. Menim, da je agregatna ocena zanesljivejša, ker so anketirani strokovnjaki ob njej temeljiteje razmislili, saj so morali navesti tri številke, tako da so bili manj pod vplivom slučajnih vtisov ali arbitrarnih ocen.

²⁹ Način plačila naj bi bil po anketi naslednji (v %):

Način plačila	vedno	pogostno	včasih	redko	nikoli
plačilo z gotovino	17,9	66,7	11,9	2,4	1,2
protistoritev	0,6	21,9	54,8	22,6	—
neplačana usluga	—	14,2	50,3	34,2	1,3

Delež zaslužkov iz sive ekonomije v rednem zaslužku oziroma v družinskem proračunu	Točkovna ocena		Agregatna ocena		Deleži zaslužkov v družinskem proračunu					
	%		%		za 10% najbolj aktivnih		naslednjih 40%		za 50% manj aktivnih	
brez zaslужka	–	–	–	–	–	–	–	–	44	27,8
do 5%	6	4,3	7	4,4	1	0,6	8	5,1	32	20,3
5–10%	8	5,8	25	15,8	–	–	25	15,8	47	29,7
10–20%	27	19,6	53	33,5	9	5,7	43	27,2	19	12,0
20–30%	35	25,4	33	20,9	20	12,7	32	20,3	11	7,0
30–40%	20	14,5	18	11,4	11	7,0	15	9,5	3	1,9
40–50%	15	10,9	12	7,6	30	19,0	19	12,0	2	1,3
50–60%	8	5,8	4	2,5	14	8,9	4	2,5	–	–
60–80%	12	8,7	3	1,9	28	17,7	8	5,1	–	–
80–100%	6	4,3	3	1,9	25	15,8	4	2,5	–	–
100–150%	–	–	–	–	15	9,5	–	–	–	–
150% in več	1	0,7	–	–	5	3,2	–	–	–	–
povprečni delež	38,1		23,7		71,2		30,1		9,1	
mediana deležev	30,0		19,0		60,0		25,0		7,0	
standardni odklon	26,4		16,8		46,4		21,0		10,1	
minimum	3,0		2,2		5,0		3,0		0,0	
maksimum	200,0		95,0		300,0		100,0		50,0	

Točkovna ocena o 38,1% dodatnega zaslужka iz sive ekonomije je *sorazmerno visoka*, če jo primerjamo z ocenami za razvita tržna gospodarstva, saj pomeni iz sive ekonomije dodatnih 4,6 rednih mesečnih osebnih dohodkov na leto, kar je kljub precejšnji kmetijski dejavnosti in razširjenemu »fušu« precej, zlasti zaradi upadanja kupne moči prebivalstva, ki mu zmanjkuje denarja tudi za plačila dobrin in storitev iz prikrite dejavnosti. Agregatna ocena, ki znaša 23,6% družinskega proračuna, je precej skromnejša in povsem skladna z ocenami Kukarjeve in Simončiča³⁰. Pri primerjavi obeh ocen pa moramo upoštevati, da gre za nekoliko različen koncept: pri točkovni oceni smo spraševali o deležu zaslужka delavca glede na njegov redni zaslужek, pri agregatni oceni pa gre za delež neregistriranih zaslужkov v družinskem proračunu, kjer je zaradi dela nezaposlenih odraslih članov, zlasti žensk, ob določenih transfernih dohodkih gospodinjev, možno le približno primerjati obe oceni. Drugi pristop k oceni deleža pa je pomemben, ker daje podatke o disperziji zaslужkov iz sive ekonomije med gospodinjsvi, ki kažejo, da so ti zaslужki bolj neenaki kot redni osebni dohodki.

Pri nekaterih gospodinjskih dosega dodatni zaslужek iz sive ekonomije zelo velike zneske, včasih presega redne zaslужke (pri desetini gospodinjev, ki se največ ukvarjajo s sivo ekonomijo, naj bi za 12,7% gospodinjev dodatni zaslужek presegel rednega). Desetina gospodinjev, ki se največ ukvarjajo s prikrito dejavnostjo, naj bi zaslужila v povprečju kar 71,2% rednega družinskega proračuna, kar nedvomno pomeni veliko angažiranje in izčrpavanje v prikitem delu³¹. Nadaljnjih 40% gospodinjev naj bi v povprečju zaslужilo 30,1% rednega zaslужka, kar ni

³⁰ Upoštevati moramo, da sta referenčni kategoriji in metodologija ocenjevanja povsem različni.

³¹ Za tolikšen zaslужek moramo upoštevati:

- da si je v prikriti dejavnosti težko zagotoviti stalen obseg dela, stalne kupce, da bi lahko dosegali tak zaslужek,
- da to ob rednem delavniku zahteva veliko časa, tako da tem delavcem ne ostaja prosti čas,
- da so pogosto cene storitev v sivi ekonomiji nižje kot v formalni dejavnosti, zato je težko realizirati tak zaslужek.

pretiran znesek, saj ga je s pridobitno dejavnostjo moč doseči tudi zaradi izognitve dajatvam. Spodnja polovica gospodinjstev, katere četrtnina naj bi po anketi ničesar ne zaslužila v sivi ekonomiji, doseže v povprečju 9,1% rednih prejemkov, kar v bistvu pomeni en dodatni mesečni osebni dohodek letno. Tem gospodinjstvom siva ekonomija ni bistven vzvod izboljšanja življenjske ravni, medtem ko se prva polovica gospodinjstev dosti angažira v prikriti dejavnosti, ima pa od nje tudi primeren materialni učinek.

Ocenjujem sicer, da je agregatna ocena bliže dejanski razsežnosti sive ekonomije, omogoča pa tudi koristen vpogled v neenakost zaslužkov v prikriti dejavnosti. Seveda brez dodatnih raziskav ni argumentov za zavračanje točkovne ocene, smiselna je domneva, da je dejanski obseg zaslužkov iz sive ekonomije v intervalu med 23,7 in 38,1% rednih zaslužkov, verjetno bliže spodnji kot zgornji meji.

4.4. Kako vpliva siva ekonomija na neenakost dohodkov oziroma življenjske ravni? V literaturi ni izčrpane analize, ker so podatki le delni oziroma preveč negotovi za nedvoumne sklepe. Pri zaslužkih iz sive ekonomije je neenakost velika, bistveno večja kot družbene norme o sprejemljivih razlikah³², vendar to ne pomeni nujno, da se poveča skupna neenakost, saj je bistveno vprašanje, kako se razporedijo zaslužki iz sive ekonomije med gospodinjstvi, v katerem delu dohodkovne lestvice se osredotočajo.

V javnosti je razširjena ocena, da vplivajo razna neregistrirana plačila, npr. »fuš«, na povečanje socialnih razlik, da omogočajo (neupravičeno) bogatenje dela prebivalstva³³. Nasprotno temu prepričanju je I. Bičanić (1987) poskušal s parcialnimi podatki o nekaterih oblikah sive ekonomije pokazati, da so takšne ocene napačne, da so rezultat demonstracijskega učinka in ne objektivnih razsežnosti sive ekonomije. Siva ekonomija nedvomno spreminja razdelitev dohodkov in premoženja med posameznimi gospodinjstvi, ker je delež neregistriranih dohodkov različen, spreminijo se tudi razmerja med skupinami gospodinjstev (mestna nasproti podeželskim, kmečka, mešana in nekmečka), tudi regionalne neenakosti se spremenijo, ker so posamezne oblike prikrite dejavnosti zelo neenakomerno razširjene (npr. kmetijstvo, turizem, tihotapljenje). Vendar gre po eni strani za manjši del skupnega prihodka gospodinjstev (po naši agregatni oceni za slabo petino), večji dohodki se pojavljajo le pri nekaterih oblikah prikrite dejavnosti, ti zaslužki so tudi nestabilni, priložnostnega značaja. Po drugi strani se po spoznanjih naše ankete ti zaslužki osredotočajo pri gospodinjstvih (delavcih) iz sredine frekvenčne porazdelitve dohodkov (kvalificirani delavci, vzdrževalci). Okoli povprečja ali nekaj nad njim so tudi prikriti zaslužki nekvalificiranih delavcev, medtem ko se strokovnjaki in zlasti vodilni delavci manj ukvarjajo s prikrto dejavnostjo. Zato obe skupini, ki sta sicer v vrhu lestvice dohodkov, v povprečju (ob velikih individualnih odklonih) ne zaslužita večjega deleža skupnega dohodka v sivi ekonomiji. I. Bičanić (1988, str. 176) je menil, »da neuradni del gospodarstva najbrž vpliva na zmanjšanje ekonomskih neenakosti, vsekakor pa ne prispeva k njihovem povečanju«, anketni izsledki pa to oceno potrjujejo. Res je, da posamezni prikriti zaslužki ustvarjajo psihološki demon-

³² Pri vseh dodatnih zaslužkih je značilna večja neenakost, kar velja npr. za zasluge iz dopolnilnega dela v podjetjih ali za honorarne zasluge, ki bi se v precejšnjem deležu uvrščali v sivo ekonomijo, analiziral pa sem jih v M. Glas (1985).

³³ Tako K. Šrajter (*Uticaj prihoda na socialne razlike, Tržišne informacije*, 1984/2, str. 10-16) navaja anketo, v kateri je 64% anketirancev menilo, da nelegalna plačila zelo vplivajo na socialne razlike, 17% jih je ocenilo vpliv na srednje velik, le za 4% je vpliv majhen, 15% jih ni znalo odgovoriti. M. Zlatič (*Illegalni društveni ugovor, Ekonomska politika*, 1985/1718) navaja, da je v anketi v Beogradu 28% anketirancev menilo, da omogoča neuradno gospodarstvo obogatitve, za 10% je to način preživetja.

stracijski učinek, vtis o (neomejenih) možnostih bogatenja, vendar so to običajno enkratni zaslužki, saj je prikrita dejavnost precej nestalen vir zaslužkov, zelo odvisen od gospodarskih razmer in politike državnih organov³⁴. Za sivo ekonomijo in njen delitveni učinek zato velja:

1. da v povprečju verjetno *ne povečuje splošne ekonomske neenakosti* dohodkov in premoženja, čeprav spreminja materialni položaj posameznih gospodinjstev glede na redne zaslužke,

2. da večini gospodinjstev ne more rešiti problemov poslabšanja položaja zaradi gospodarske krize in znižanja realnih dohodkov iz redne dejavnosti, saj je njen potencial tudi omejen s krčenjem kupne moči prebivalstva,

3. za približno tretjino gospodinjstev, zlasti za tisto desetino, ki se največ ukvarja s prikritim delom, pomeni pomembno izboljšanje življenjske ravni in zato nepogrešljivo sestavino »družinskega projekta preživetja«.

5. *Perspektive razvoja sive ekonomije*

Siva ekonomija je v svetu rezultat dolgoročnih, »civilizacijskih« trendov, ki spreminjajo vlogo in značaj dela s širjenjem možnosti prenosa vrste dejavnosti spet na dom, pa tudi rezultat krize države blaginje, ki spodbuja prehod v bolj prikrite, neformalne oblike dejavnosti. Hkrati vpliva na njen obseg tudi trenutna gospodarska situacija, ki v kriznih razmerah povečuje potrebe prebivalstva po dodatnem zaslužku ter spodbuja iskanje cenejših dobrin in storitev v neuradnem gospodarstvu zaradi znižanja kupne moči.

5.1. V Jugoslaviji je gospodarska kriza nedvomno povečala interes prebivalstva po dodatnem zaslužku v sivi ekonomiji ter potrebe po cenejših dobrinah in storitvah. Pesimistične napovedi o reševanju krize povzročajo v splošnem pričakovanje zaostrovanja krize in še večjih socialnih problemov. V anketi, ki je sredi leta 1988 sledila majskim ukrepom ZIS, ki so napovedovali znižanje realnih osebnih dohodkov in s tem krčenje kupne moči prebivalstva, so prišli do izraza naslednji pogledi na kratkoročne tendence gibanja prikrite dejavnosti:

a) v sivo ekonomijo naj bi se vključilo še več delavcev, tudi tistih, ki doslej še niso sodelovali (ocena v 37,6% anketiranih podjetjih),

b) delavci bodo še bolj intenzivno delali v sivi ekonomiji, skušali bodo povečati prikriti zaslužek, poiskati nove možnosti prikritega dela in zaslužka (26,5%),

c) ob tem se pojavlja tudi rezerva, da bodo delavci sicer težili k obsežnejši prikriti dejavnosti in k večjemu zaslužku, vendar se bodo srečali z omejenim povpraševanjem, saj se prebivalstvo s padcem kupne moči osredotoča na osnovne, nujne potrebe (33,5% podjetij).

Vsekakor večina kadrovskih strokovnjakov meni, da *kriza izrazito vpliva na obnašanje delavcev v sivi ekonomiji*, vprašanje pa je, koliko so prisotni drugi viri sredstev, katerih trendi so drugačni kot redni osebni dohodki (nakazila zdomcev, zaslužki v privatnem sektorju, poraba finančnih prihrankov), s čimer se tudi obseg sive ekonomije spreminja drugače kot obseg uradnega gospodarstva. Ker prihaja tudi do substitucije nakupov v formalnem sektorju z večjim povpraševanjem v prikriti dejavnosti, je brez podrobnejšega poznavanja gibanja vseh razpoložljivih sred-

³⁴ Tudi posamični večji neregistrirani zaslužki najbrž ne presegajo pomena najvišjih zaslužkov (denarnih in naturalnih) dela gospodinjstev iz formalnega sektorja, zlasti umetnikov, nekaterih športnikov, dela poslovne in politične vodstvene elite s privilegiji, posameznikov na delu v tujini, itd.

stev gospodinjev in elastičnosti substitucije med nakupi v uradnem in prikitem gospodarstvu težko napovedovati kratkoročno gibanje zaslužkov v sivi ekonomiji.

5.2. Predvidevanja o razvoju sive ekonomije v daljšem obdobju so še bolj tvegana, saj so odvisna od uspešnosti reševanja krize, od prestrukturiranja gospodarstva, od sprememb v tehnologiji, od uveljavljanja koncepcije pluralizma lastninskih oblik, itd. Srečujemo se s protislovnimi procesi, hkrati s tem, da se bo verjetno postopno spremenil tudi odnos družbe do sive ekonomije. Anketirana podjetja so med šestimi trditvami o verjetnih trendih sive ekonomije izbrala največ tri najbolj verjetne trditve.

Predvidevanja o razvoju sive ekonomije	soglaša	%
1 Zaradi krize se bo prikrita dejavnost še razširila	133	76,9
2 Na nekaterih področjih bo sive ekonomije vse več	79	45,7
3 Nove generacije so manj usposobljene in pripravljene delati »na črno«	45	26,0
4 Z razvojem drobnega gospodarstva bo manj potreb po sivi ekonomiji	44	25,4
5 Delavci so že izkoristili vse možnosti, zato se dejavnost sive ekonomije ne bo dalje širila	9	5,2
6 Zaradi dosežanja aktivnosti in preutrujenosti delavcev bo sive ekonomije manj	1	0,6

Pesimistična pričakovanja o gospodarskem okrevanju se kažejo v tem, da *dobre tri četrtine anketiranih podjetij predvidevajo nadaljnje širjenje sive ekonomije*, le 10 podjetij je menilo, da bo prikrita dejavnost stagnirala ali celo upadala, ker so njene možnosti izčrpane. V bistvu prevladujeta dve oceni:

– da se bo dejavnost sive ekonomije še dalje širila, da bo v njej delalo vse več delavcev, in to vse bolj intenzivno,

– da se bo z razvojem tudi prikrita dejavnost prestrukturirala, širila na nova področja in morda krčila na nekaterih področjih.

Dvomi o širjenju sive ekonomije se na dolgi rok ne povezujejo s krčenjem kupne moči prebivalstva zaradi krize, temveč se postavljata dva smiselna argumenta:

– slabša strokovna, praktična usposobljenost mlajših generacij, njihova manjša pripravljenost za delo, spremembe delovne etike in načina življenja,

– pričakovan hitrejši razvoj (uradnega) drobnega gospodarstva naj bi zmanjšal potrebe po prikriti dejavnosti.

Pravzaprav je težko napovedovati skupni učinek teh nasprotujočih si tendenc, ker je marsikaj odvisno tudi od odnosa oziroma ukrepanja državnih institucij. Doslej so relativno odkrito dopuščali sivo ekonomijo, zlasti zaradi teze o njeni vlogi socialnega blažilca, dejavnika ohranjanja življenjske ravni in aktiviranja delovnih potencialov. Vse pomembnejša pa postaja njena disfunkcionalna vloga, njeno nasprotovanje poskusom intenziviranja dela v uradnem gospodarstvu, njen učinek izčrpavanja delovnih in ustvarjalnih potencialov.

V anketiranih podjetjih pričakujejo, da se bo prikrita dejavnost širila na naslednjih področjih:

a) Širjenje v okviru samooskrbnih dejavnosti, dejavnosti za preživetje oziroma ohranjanje dosežene življenjske ravni: vrtničkarstvo in obdelovanje zemlje v večjem

obsegu, tako zaradi pritiska gospodarske krize kot novih teženj po bolj zdravi prehrani in biološkem obdelovanju zemlje;

b) širjenje na področju deficitarnih obrtniških storitev, ki so že sedaj prisotne v »fušu«, ker ne pričakujejo dosti večje učinkovitosti legalnega obrtnega sektorja niti širjenja drobnega gospodarstva (osebne storitve, servisiranje strojev);

c) samograditeljstvo in vzdrževanje stanovanj, ker je stanovanjska gradnja v vse hujši krizi;

d) pričakuje se razvoj novih dejavnosti, ki nastajajo z razvojem tehnologije, z novo delitvijo dela, z novimi poklici in tudi novim načinom tržnega poslovanja, zlasti intelektualne storitve, svetovanje in informatika.

LITERATURA

BALASSA Bela (1982): *The Hungarian economic reform, 1968 to 1981*. – Washington, World bank staff working paper.

BIČANIČ Ivo (1987): *The Inequality Impact of the Unofficial Economy in Yugoslavia*. – S. Alessandrini, B. Dallago, eds., *The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*. Aldershot, Engl., Brookfield, Ver., Gower. Str. 323–336.

BIČANIČ Ivo (1988): *Vloga neuradnih dejavnosti in obseg neuradnega dela jugoslovanskega gospodarstva*. – M. Glas et al. (1988). Str. 154–179.

BOH Katja (1988): »Neformalna« proizvodnja dobrin in storitev v primarnih skupnostih. – I. Svetlik et al. (1988). Str. 83–94.

CASSEL Dieter (1985): *Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus der Marktwirtschaft und der Zentralverwaltungswirtschaft*. – Diskussionsbeiträge des Fachbereichs Wirtschaftswissenschaften an der Universitäts-Gesamthochschule Duisburg, Nr. 79, September.

CASSEL Dieter, Ulrich CICHY (1986): *Explaining the Growing Shadow Economy in East and West: A Comparative Systems Approach*. – *Comparative Economic Studies*, 28 (1), str. 20–41.

ERICSON E. Richard (1984): *The »Second Economy« and Resource Allocation under Central Planning*. – *Journal of Comparative Economics*, 8 (1), str. 1–24.

FEIGE L. Edgar (1979): *How Big Is the Irregular Economy?* – *Challenge*, 22, Nov.–Dec., str. 5–12.

GLAS Miroslav (1985): *Motivi, obseg in delitveni učinki dopolnilnega dela delavskih gospodinjstev v Sloveniji*. – *Naše gospodarstvo*, 31 (3–4), str. 154–157.

GLAS Miroslav (1987): *Spremembe v strukturi dohodkov prebivalstva v kriznem obdobju gospodarskega razvoja*. – *Raziskovalni center Ekonomske fakultete Borisa Kidriča, Ljubljana*.

GLAS MIROSLAV et al. (1988): *Siva ekonomija v svetu in v Jugoslaviji*. – *Delavska enotnost, Ljubljana*.

GLAS Miroslav (1988 b): *Učinki sive ekonomije v jugoslovanski družbi in odnos ekonomske politike do sive ekonomije, I. del*. – *Raziskovalni center Ekonomske fakultete Borisa Kidriča, Ljubljana*.

GROSSMAN Gregory (1977) (1982): *The »Second« Economy of the USSR*. – *Problems of Communism*, 26 (1977), 5, str. 25–40. V. Tanzi, ed. (1982). Str. 245–270.

GUTMANN M. Peter (1977): *The Subterranean Economy*. – *Financial Analysts Journal*, 33, Nov.–Dec., str. 24–27, 34.

KUKAR Stanka, Marjan SIMONČIČ (1984): *Obseg sive ekonomije in tendence v njenem razvoju v Jugoslaviji*. – *Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana. Pregled raziskav*, 3 (2), str. 67–122.

KUKAR Stanka, Marjan SIMONČIČ (1988): *Siva ekonomija v Jugoslaviji*. – M. Glas et al. Str. 121–153.

MATTERA Philip (1985): *Off the Books, The Rise of the Underground Economy*. – New York, St. Martin's Press.

MARRESE M. (1981): *The Evolution of Wage Regulation in Hungary*. – V. P. G. Hare, H. K. Radice, N. Swain, eds., *Hungary: a Decade of Economic Reform*. London, George Allen & Unwin. Str. 54–82.

MILLAR R. James (1981): *The ABCs of Soviet Socialism*. – Urbana, University of Illinois Press.

O'HEARN Dennis (1980): *The Consumer Second Economy: Size and Effects*. – *Soviet Studies*, 32 (2), str. 218–234.

SIMES D. Konstantin (1975): *The Soviet parallel market*. – *Economic Aspects of Life in the USSR*. NATO, Brussels. Str. 91–100.

SKOLKA JIRI, Hg. (1985): *Die andere Wirtschaft. Schwarzarbeit und Do-it-yourself in Oesterreich*. – Wien, Signum Verlag.

SMITH Stephen (1986): *Britain's Shadow Economy*. – Oxford, Clarendon Press.

SVETLIK Ivan et al. (1988): *Neformalno delo*. – *Delavska enotnost, Ljubljana*.

TREML G. Vladimir (1975): *Alcohol in the USSR: A Fiscal Dilemma*. – *Soviet Studies*, 27 (2), str. 161–177.